

ФОНЕТИКА. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ірина Савченко

ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті висвітлено проблему типології приголосних звуків в українській лінгвістиці, представлено погляди вчених на виділення класифікаційних ознак і консонантних груп.

Ключові слова: класифікація приголосних звуків, класифікаційна ознака, тити (групи) приголосних звуків.

Типологізація консонантних звуків, тобто з'ясування специфіки кожного з них, поєднання їх у групи за певними ознаками – проблема складна й актуальна. У мовознавстві були спроби класифікувати приголосні звуки окремо за артикуляційними й окремо за акустичними ознаками [3, с. 19–42]. Так, Ю. О. Карпенко вважає, що основою артикуляційного групування приголосних звуків (і фонем) є спосіб творення і місце творення, а дзвінкість – глухість і твердість – м'якість являють собою додаткові класифікаційні ознаки цієї категорії мовних одиниць. Проте є також, на думку лінгвіста, артикуляційні властивості, які не протиставляють окремих звуків (і фонем), а породжують різновиди, варіації звуків. Це подовження, веляризація, лабіалізація тощо.

Акустична характеристика звуків, зазначає вчений, є істотною за характеристику артикуляційну, оскільки для мовлення важливіше не те, як звуки вимовляють, а те, як їх чують, сприймають. Акустична класифікація основних звукових типів охоплює такі ознаки: вокальність – невокальність, консонантність – неконсонантність, компактність – дифузність, низька тональність – висока тональність, бемольність – небемольність, дієзність – недієзність, переривчастість – непереривчастість, різкість – нерізкість, дзвінкість – глухість, назальність – неназальність [3, с. 40].

Більшість українських фонетистів (М. А. Жовтобрюх, П. П. Коструба, Л. І. Прокопова, Н. І. Тоцька) не розмежовує артикуляційних та акустичних ознак, диференціюючи приголосні звуки [2; 7; 8; 9]. Творення і вимова звуків – різноаспектні мовленнєві процеси (дії), проте вони тісно між собою взаємодіють: дуже часто акустичні властивості (наприклад, свист при вимові свистячих) важко пояснити, обминаючи артикуляційні характеристики (наприклад, при вимові [з] повітря проходить крізь щілину, ударяється об верхні різці й створює різкий шум, що нагадує свист).

Мета нашої статті – проаналізувати наявні в українському мовознавстві типології приголосних звуків і представити власне бачення консонантних групувань і класифікаційних ознак.

За участю (співвідношенням) голосу й шуму (або за роботою голосових зв'язок) приголосні традиційно поділяють на сонорні й шумні. Сонорними (від. лат. *sonore* – звуковий), або сонантами, називають ті приголосні, при вимові яких голос (тон) переважає над шумом, наприклад: [м], [м'], [в], [в'], [й], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р']. Результати експериментальних досліджень засвідчують, що при творенні сонатів мовленнєві органи хоча й зближуються так само, як і при артикуляції шумних приголосних, проте щілина при цьому утворюється досить широка, і повітряний струмінь, проходячи крізь неї, не дає такого сильного шуму, який є при вимові шумних консонантів [8, с. 68].

Шумними прийнято вважати приголосні, що складаються з голосового тону (або голосу) й шуму з перевагою шуму або лише шуму, чітко локалізованого, як-от: [б], [б'], [п], [п'], [ф], [ф'], [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ж'], [ш], [ш'], [в], [в'], [ц], [ц'], [ч], [ч'], [ш], [ш'], [г], [г'], [к], [к'], [х], [х'], [г], [г'] та подовжені консонанти.

За традицією, українські фонетисти в складі шумних приголосних розрізняють дзвінкі і глухі консонанти, не називаючи при цьому класифікаційної ознаки. На наш погляд, поділ шумних на дзвінкі і глухі доцільно диференціювати за участю голосу в них (це друга типологічна ознака приголосних).

Н. І. Тоцька дає дзвінким і глухим приголосним звукам таку артикуляційну характеристику. Коли повітряний струмінь, утворивши голосовий тон, проходить у ротовій порожнині через щілину або долає зімкнення, виникають дзвінкі приголосні. Коли ж повітря вільно проходить у надгортанні порожнині через достатньо розкрити голосову щілину й потім натрапляє в порожнині рота або

глотки на вузьку щілину чи повне зіткнення, виникає потреба в більшому напорі струменя, що інтенсифікує шуми, – так виникають глухі приголосні [8, с. 68].

В українській мові дзвінки і глухі приголосні утворюють пари: [д] – [т], [д'] – [т'], [з] – [ц], [з'] – [ц'], [в] – [ц], [в'] – [ц'], [ж] – [ш], [жз] – [шз], [г] – [к], [б] – [п], [бз] – [пз], [ц] – [ч], [цз] – [чз] [7, с. 134]. Дехто з учених (М. А. Жовтобрюх, Н. І. Тоцька) визначає одинадцять корелятивних пар приголосних звуків за дзвінкістю – глухістю: [д] – [т], [д'] – [т'], [з] – [ц], [з'] – [ц'], [в] – [ц], [в'] – [ц'], [ж] – [ш], [ц] – [ч], [г] – [х], [г] – [к], [б] – [п] [2, с. 108; 8, с. 92]. Ю. О. Карпенко обмежує консонантну кореляцію за участю голосу сімома парами: [з] – [ц], [ж] – [ш], [в] – [ц], [ц] – [ч], [б] – [п], [д] – [т], [г] – [к]. Як стверджує вчений, глухі [ф] і [х], дзвінкий [г] не мають співвідносних пар. У звука [ф], наприклад, відсутній парний дзвінкий, оскільки він запозичений в українській консонантизмі з інших мов. Існування пари [г] – [х] в окремих лігвістичних дослідженнях пояснюють тим, що така артикуляційна пара існувала на ранніх етапах розвитку української мови, коли обидва звуки були задньоязиковими. Ця пара розпалася, оскільки [г] змінив своє місце творення: із задньоязикового став глотковим [3, с. 27].

Як ми вважаємо, консонантна звукова кореляція за дзвінкістю – глухістю значно багатша, через те що за цією ознакою співвідносяться і тверді, і м'які, і напівпом'якшені приголосні, як-от: [б] – [п], [бз] – [пз], [д] – [т], [д'] – [т'], [з] – [з'], [ц] – [ц'], [в] – [ц], [в'] – [ц'], [ж] – [ш], [жз] – [шз], [ц] – [ч], [цз] – [чз], [г] – [х], [гз] – [хз], [г] – [к], [гз] – [кз] (шістнадцять пар). Усі зазначені нами пари є корелятивними, тобто співвідносними за однією ознакою (за участю голосу); пари [г] – [х], [гз] – [кз] – диз'юнктивні (від лат. *disjunctio* – роз'єдную, розрізняю), тому що мають відмінності не лише за дзвінкістю – глухістю, але й за місцем творення: [г] – глотковий, [к] – задньоязиковий.

Основою класифікації приголосних звуків за місцем творення є місце локалізації перешкоди, яку долає повітряний струмінь. При утворенні фокуса артикуляції консонанти відчутно дію активних і пасивних органів мовлення, тому місце творення звуків визначають, як правило, і за активним органом мовлення, і за пасивним.

За участю активних мовленнєвих органів більшість учених (М. А. Жовтобрюх, Ю. О. Карпенко, Л. І. Прокопова, Н. І. Тоцька) приголосні звуки поділяють передусім на губні, язикові і глоткові [2, с. 108–109; 3, с. 6–27; 7, с. 131–132; 8, с. 40].

При творенні губних (лабіалізованих) консонантів струмінь видихуваного повітря долає перешкоду між нижньою і верхньою губою чи між нижньою губою і верхніми зубами ([б], [п], [в], [м], [ф]).

При артикуляції язикових приголосних активним мовленнєвим органом є язик. Відповідно до того, яка частина спинки язика бере участь у творенні перешкоди, язикові консонанти диференціюють на передньоязикові, середньоязикові та задньоязикові.

Передньоязикові приголосні утворюються підніманням передньої частини спинки язика до верхніх зубів чи до передньої частини твердого піднебіння. Н. І. Тоцька виокремлює такі передньоязикові приголосні: [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [ц], [ц'], [в], [в'], [ц], [ц'], [ж], [ш], [ц], [ч], [л], [л'], [р], [р'], [н], [н'] [8, 90].

Коли з пасивним органом мовлення зближується або змикається тільки кінчик язика, утворюються апікальні (від лат. *apex* – кінець) звуки, а коли передня спинка без кінчика, – утворюються дорсальні (від лат. *dorsum, dorsalis* – спина, спинка) звуки. В українській мові всі приголосні, за винятком [л], [л'], [р], [р'], дорсальні [8, с. 69].

При вимові середньоязикових консонантів середня частина спинки язика наближена до серединної частини твердого піднебіння. Українські фонетисти Л. І. Прокопова, Н. І. Тоцька, Ю. О. Карпенко середньоязиковим вважають приголосний [й] [7, с. 132; 8, с. 69; 3, с. 27]. Іншої думки дотримується М. А. Жовтобрюх, який, окрім [й], до середньоязикових консонантів зараховує м'які [д'], [т'], [л'], [н']: і-подібна артикуляція їх така ж висока, як і при вимові [й] [2, с. 109–110].

Задньоязиковими приголосними вчені-фонетисти одноставно вважають [г], [к], [х], [г'], [к'], [х']. Активним мовленнєвим органом при творенні їх є задня спинка язика, що зближується з м'яким піднебінням або змикається з ним.

Глотковий, або фарингальний (від лат. *pharynx* – глотка), приголосний [г] утворюється в порожнині глотки. При творенні [г] відбувається деяке звуження глотки завдяки рухові кореня язика назад і зближенню його з її задньою стінкою, а також унаслідок скорочування м'язів задньої стінки глотки.

За участю пасивних органів мовлення класифікують лише окремі групи консонантів. Так, губні приголосні поділяють на дві підгрупи: губно-губні та губно-зубні. Нижня губа, як більш рухома,

може підійматися вгору і зближуватися з верхньою губою або верхніми зубами. При зближенні нижньої губи з верхньою виникають губно-губні: [б], [п], [в], [м], [б'], [п'], [в'], [м']. При зближенні нижньої губи з верхніми зубами утворюються губно-зубні [ф], [ф'] [9, с. 40], а в певних позиціях і [в] та [в'] [7, с. 132].

Передньоязикові за цією ознакою також поділяють на дві підгрупи: зубні (передня спинка язика і його кінчик утворюють зімкнення або щілину з верхніми різцями); піднебінно-зубні, або альвеолярні (артикуляція їх передбачає зближення переднього краю язика з альвеолами верхніх зубів). М. А. Жовтобрюх і Ю. О. Карпенко зубними вважають [з], [с], [ʋ], [ц], [д], [т], [н]; піднебінно-зубними – [ж], [ч], [ш], [ʃ], [р], [л] [2, с. 109; 3, с. 27].

Н. І. Тоцька зубні й піднебінно-зубні розподіляє по-іншому: зубні – [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ʋ], [ʋ'], [л], [л'], [н], [н']; піднебінно-зубні – [ж], [ч], [ш], [ʃ], [р], [р'] [9, с. 49].

На нашу думку, класифікація приголосних за місцем творення (за активним і пасивним органами мовлення), запропонована Н. І. Тоцькою, є найбільш досконалою і послідовною, чітко структурованою.

Типологія приголосних за способом творення шуму враховує характер перепони, що утворюється між активними й пасивними органами мовлення.

Л. І. Прокопова за способом творення шуму всі консонанти поділяє на зімкнені, щілинні і дрижачі [7, с. 132–133]. На її погляд, при вимові зімкнених ([б], [п], [д], [т], [г], [к], [м], [н], [б'], [п'], [д'], [т'], [г'], [к'], [м'], [н']) простежується вибуховий характер артикуляції приголосних. Якщо активний орган мовлення під час вимови консонантного звуку утворює повне зімкнення, то прохід для видихуваного струменя повітря закривається. Струмінь повітря, поступово нагромадившись після деякої паузи, проривається крізь зімкнення й вибухає. А тому зімкнені, утворені таким способом, називають вибуховими. В українській мові до них належать: [б], [п], [д], [т], [г], [к], [б'], [п'], [д'], [т'], [г'], [к']. При творенні зімкнених [м] і [н], на її думку, струмінь видихуваного повітря не проривається, а спрямовується в порожнину носа.

В окрему групу серед зімкнених приголосних Л. І. Прокопова виділяє афrikати, або зімкнено-щілинні консонанти. При їх творенні зімкнення, утворюване активним органом мовлення, не різко проривається струменем видихуваного повітря, а поступово видозмінюється в щілину, отже, й приголосний не закінчується вибухом. Йдеться про такі консонанти: [ʋ], [ц], [ʃ], [ч], [ʋ'], [ц'], [ʃ'], [ч'].

При творенні щілинних, або фрикативних (від латинського *fricare* – терти), приголосних у якій-небудь частині мовленнєвого апарату може виникати щілина, тоді повітря проходить крізь неї з більшим або меншим шумом від тертя. Це такі консонанти: [в], [ф], [з], [с], [ж], [ш], [г], [х], [й], [л], [в'], [ф'], [з'], [с'], [ж'], [ш'], [г'], [х'], [л'].

Дрижачі консонанти, або вібранти (від латинського *vibrare, vibrans* – дрижати, дрижачий), виникають унаслідок переривання повітряного струменя, що спричинює низку послідовних ритмічних вибухів, які своєю силою незрівнянно слабші, ніж при творенні зімкнених приголосних ([р], [р']).

Н. І. Тоцька вважає, що сонорні приголосні за способом творення можуть бути зімкнені носові ([м], [н], [н']), щілинні ([в], [й], [л], [л']) і дрижачі ([р], [р']). Серед шумних за цією класифікаційною ознакою дослідниця розрізняє зімкнені чисті (або вибухові, проривні, зімкнено-проривні [б], [п], [г], [к], [д], [т], [д'], [т']), афrikати ([ʋ], [ʋ'], [ц], [ц'], [ʃ], [ч]) та щілинні ([з], [з'], [с], [с'], [г], [х], [ж], [ш], [ф]) [8, с. 70–71].

Цікаво також зазначити, що, описуючи схеми рентгенограм і палатограм вимови щілинних звуків [л], [л'], Н. І. Тоцька вказує на елементи вибуховості при вимові: кінчик язика, упираючись у передні зуби й ділянку піднебіння над ними, утворює перепону приблизно в тому місці, що й зімкнені [д], [т]. Щілинний характер артикуляції [л], [л'] засвідчують результати експериментальних досліджень: „... задня частинка язика трохи піднята до піднебіння; краї язика з одного боку або з двох боків опущені й утворюють щілини для виходу повітряного струменя” [8, с. 87]. Ця артикуляційна особливість, очевидно, й спричинила різнобій при визначенні типологічного статусу [л], [л'] за способом творення шуму.

Оскільки під час артикуляції [л], [л'] повного зімкнення немає, а утворюється прохід, через який рухається повітря, коли обидва боки язика опускаються, то ці сонорні консонанти Ю. О. Карпенко і Н. І. Тоцька вважають щілинними боковими, або латеральними (від латинського *latus* – бік) [3, с. 25; 8, с. 71]. Деякі мовознавці (М. А. Жовтобрюх, Р. І. Аванесов) зробили спробу виокремити їх, разом з іншими сонорними приголосними ([м], [н], [н'], [р], [р']), в окрему групу за способом творення шуму – зімкнено-прохідні консонанти [2, с. 110–111; 1, с. 141].

Так, наприклад, М. А. Жовтобрюх за способом творення приголосні української мови поділяє на проривні, або зімкнені ([б], [п], [д], [т], [г], [к], [д'], [т']); фрикативні, або щілинні ([в], [ф], [г], [х], [ж], [ш], [з], [с], [з'], [с'], [й]); зімкнено-прохідні ([м], [н], [н'], [л], [л'], [р], [р']) та афrikати, або зімкнено-щілинні ([в'], [в''], [ц], [ч], [ц], [ц']) [2, с. 110–111].

Спірним довгий час залишався статус приголосних [р], [р']: їх кваліфікували як різновид зімкнених консонантів звуків [3, с. 25; 9, с. 41], зараховували до зімкнено-прохідних [2, с. 111]; виділяли в окрему самостійну групу дрижачих чи афrikатів [7, с. 133].

Ураховуючи результати експериментальних досліджень відомих українських фонетистів та проаналізувавши наявні в мовознавстві типології консонантної системи звуків за способом творення шуму, пропонуємо виділяти чотири групи приголосних: 1) зімкнені (проривні): [б], [п], [д], [т], [д'], [т'], [г], [к], [г'], [к'], [м], [н], [н'], [л], [л']; 2) щілинні (фрикативні): [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [г], [х], [г'], [х'], [й], [в], [ф]; 3) афrikати (зімкнено-проривні): [в'], [в''], [ц], [ц'], [ц], [ч]; 4) дрижачі (вібранти): [р], [р']. При цьому зауважимо, що звуки [м], [н], [н'], [л], [л'] вважаємо зімкненими через наявність елемента зімкнення при творенні їх, а звуки [р], [р'] зараховуємо до окремої групи дрижачих консонантів.

Носові консонанти представлено в усіх лінгвістичних розвідках, але не в опозиційних типах носових – неносових, а як різновид зімкнено-прохідних приголосних звуків (М. А. Жовтобрюх) чи щілинних (Ю. О. Карпенко). При вимові [м] і [н] артикуляційними органами одночасно утворюються зімкнення і прохід. Так, приголосний [м] вимовляється при зімкненні губ, а [н] – при зімкненні кінчика язика з внутрішньою поверхнею верхніх зубів, прохід же для струменя видихуваного повітря утворюється опусканням язичка; при цьому струмінь видихуваного повітря спрямовується в порожнину носа [2, с. 111].

Класифікаційну ознаку за участю носового резонатора виділяє в українській фонетиці Н. І. Тоцька і називає дві диференційні групи: 1) зімкнені носові [м], [н], [н'] і 2) зімкнені неносові [б], [д], [д'] тощо [8, с. 92].

Л. І. Прокопова також диференціює зімкнені консонанти за положенням м'якого піднебіння, тобто за відсутністю чи наявністю носового резонатора, на носові [м], [н], [м'], [н'] і чисті, але з іншим звуковим наповненням цього типу: [б], [п], [д], [т], [г], [к], [б'], [п'], [д'], [т'], [г'], [к'] [7, с. 133].

На наш погляд, доречним є виділення класифікаційної ознаки за участю носового резонатора і слухним є поділ усіх консонантних звуків, а не окремої групи за способом творення їх, на носові ([м], [н], [м'], [н']) і неносові, або чисті (решта приголосних).

Приголосні розрізняють також за наявністю або відсутністю палаталізації (або за твердістю і м'якістю). Акустична різниця між твердими і м'якими приголосними, на думку Н. І. Тоцької, полягає у висоті власного тону: тверді приголосні мають нижчий власний тон, а м'які – вищий. Висота власного тону залежить від величини резонатора: великий резонатор дає низький власний тон. Зміни резонатора є наслідком певних рухів спинки язика. Палаталізація звуків, або м'якшення (від лат. **palatum** – тверде піднебіння), виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння, якою може ускладнюватися основна артикуляція приголосних. Ця додаткова артикуляція наближається до артикуляції голосного [і]. Коли до основної артикуляції приголосних приєднується додаткова і-подібна артикуляція, то об'єм ротового резонатора помітно зменшується, – отже, власний тон приголосного підвищується [9, с. 71].

Залежно від того, бере участь в артикуляції середня спинка язика чи ні, приголосні поділяють на тверді і м'які. Тверді приголосні [б], [п], [г], [х], [г], [к], [д], [т], [ж], [ш], [ц], [ч], [з], [с], [в'], [ц], [ф], [в], [л], [р], [н], [м] вимовляються без наближення середньої спинки язика до твердого піднебіння; їхню артикуляцію вважають основною.

М'які приголосні за ступенем вияву м'якості, у свою чергу, поділяють на три типи: 1) власне м'який приголосний [й], при вимові якого середня спинка язика торкається твердого піднебіння; у зв'язку з цим і-подібна артикуляція є не додатковою, а основною, органічно властивою цьому приголосному; 2) пом'якшені, або палаталізовані ([г'], [н'], [с'], [ц'] тощо), при утворенні яких і-подібна артикуляція є не основою, а додатковою; 3) напівпом'якшені, або напівпалаталізовані ([в'], [м'], [ж'], [х'] тощо), при вимові яких додаткова і-подібна артикуляція ослаблена [9, с. 42].

Автори двотомного академічного видання „Орфоепічний словник” м'які консонанти диференціюють по-іншому: м'які ([д'], [т'], [н'], [л']), пом'якшені ([з'], [с'], [в'], [ц']) та напівпом'якшені ([р'], [ш'], [ж'], [ч'], [ц'], [б'], [п'], [в'], [ф'], [м'], [к'], [г'], [г'], [х']) – і при цьому

значають, що між м'якими і пом'якшеними на слух дуже мала відмінність, тому автоматизована система в орфоепічному словнику їх не розрізняє [6, с. 9].

Л. І. Прокопова вважає, що чітко визначити градацію палаталізації приголосних залежно від позиційних умов неможливо: приголосний може бути або лише м'яким, або напівпом'якшеним, або твердим. У цій градації м'якими є такі групи приголосних звуків: а) передньоязикові зубні [д'], [т'], [н'], [л']; б) передньоязикові африкати [в'], [ц']; в) передньоязикові щілинні [з'], [с']. Інші консонантні групи, представлені дослідницею, об'єднують напівм'які приголосні: г) губні [б'], [п'], [в'], [ф'], [м']; г) задньоязикові [к'], [х'] і глотковий [г']; д) шиплячі [ж'], [ш'], [ч'], [ц']; е) дрижачий [р'] [7, с. 132].

Наведені міркування наводять на думку про доцільність розмежування приголосних звуків за наявністю або відсутністю палаталізації на тверді, м'які і напівпом'якшені консонанти.

Тверді і м'які приголосні утворюють дев'ять корелятивних пар: [д] – [д'], [т] – [т'], [з] – [з'], [с] – [с'], [в] – [в'], [ц] – [ц'], [н] – [н'], [л] – [л'], [р] – [р']. М'який приголосний [й] не має твердого відповідника. Напівм'якими вважаємо консонантні звуки [б'], [п'], [в'], [ф'], [м'], [г'], [г'], [к'], [х'], [ж'], [ш'], [ч'], [ц'], що є комбінаторним варіантом завжди твердих фонем – губних [б], [п], [в], [ф], глоткової [г], задньоязикових [г], [к], [х] та [ж], [ш], [ч], [ц] у результаті акомодатії.

В українській мові губні та шиплячі стверділи в більшості позицій (колись шиплячі були м'якими і не мали твердих відповідників). Проривний задньоязиковий [г], як правило, є твердим, про що свідчать слова із цим звуком, наведені в орфографічних словниках. В українській мові існує, однак, слово *лейнь* з напівпом'якшеним [г'] [3, с. 31].

У мовленні носіїв сучасної української мови приголосні звуки мають відмінності у тривалості їхнього звучання, хоча ця ознака для українців не є визначальною. Експериментально доведено, що подовжені приголосні вимовляються трохи довше, ніж приголосні звичайної тривалості (термін „короткі приголосні”, який використовує Л. І. Прокопова, на наш погляд, для системи українського консонантизму не зовсім доречний). Зважаючи на цю особливість, пропонуємо всі приголосні розподіляти на два типи ще за однією ознакою – за тривалістю звучання: 1) приголосні звичайної довготи [д], [з], [с] тощо і 2) подовжені приголосні типу [д:], [з:], [с:] і т. д. Принагідно зауважимо, що властивість подовження – неподовження притаманна твердим, м'яким і пом'якшеним консонантам (*[жар]*, *[ж'їнка]*, *[зб'їж':а]* і *[тин]*, *[т'їн']*, *[бут':а]*).

Традиційним у мовознавстві є виділення в системі українського консонантизму свистячих і шиплячих звуків. Н. І. Тоцька визначає кваліфікаційну ознаку, за якою відбувається диференціація, – за акустичним враженням (або за слуховим сприйманням) [8, с. 73]. Характерною акустичною ознакою свистячих є те, що творення їх супроводжується свистячим шумом ([з], [з'], [с], [с'], [в], [в'], [ц], [ц']). Шиплячі [ж], [ш], [ч], [ц] одержали свою назву з огляду на специфічний шум, що нагадує шипіння, під час вимови їх.

Таким чином, представлені нами типології консонантних звуків базуються на таких артикуляційно-акустичних ознаках: 1) за співвідношенням голосу і шуму (за роботою голосових зв'язок); 2) за участю голосу; 3) за місцем творення (за активним і пасивним органом мовлення); 4) за способом творення шуму; 5) за участю носового резонатора; 6) за наявністю чи відсутністю палаталізації; 7) за тривалістю звучання; 8) за акустичним враженням (за слуховим сприйманням). У перспективі плануємо докладніше проаналізувати систему українського вокалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка / Р. И. Аванесов. – М.: Просвещение, 1956. – 246 с.
2. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
3. Карпенко Ю. О. Фонетика // Бондар О. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посібн. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К., 2006. – С. 7–110.
4. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови / Ю. О. Карпенко. – Одеса: Чорномор'я, 1996. – 143 с.
5. Коструба П. Фонетика сучасної української літературної мови. Ч. 1 / П. Коструба. – Л.: В-во Львів. ун-у, 1963. – 98 с.
6. Орфоепічний словник української мови: у 2 т. – К.: Довіра, 2001. – Т. 1 [уклад.: М. М. Пешак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб та ін.]; за ред.: М. М. Пешак, В. М. Русанівського. – 955 с.
7. Прокопова Л. І. Приголосні звуки / Л. І. Прокопова // Сучасна українська літературна мова. Фонетика / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 130–217.

8. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія / Н. І. Тоцька. – К.: Вища школа, 1981. – 183 с.

9. Тоцька Н. І. Фонетика і фонологія / Н. І. Тоцька // Сучасна українська літературна мова: підручн. для студ. філол. спец. / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.]; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К., 1997. – С. 11–80.

Irina Savchenko

The problem of the consonants classification in the Ukrainian language

The article considers the consonants typology problem in the Ukrainian linguistics, as well as the scientific views on distinguishing classifying determiners and consonant groups.

Key words: consonants classification, classifying determiner, consonant types (groups).

Олександр Рудківський

ВИЯВ ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ОЗНАК НІМЕЦЬКОЇ ПРИГОЛОСНОЇ ФОНЕМИ /r/ У СПОНТАННОМУ МОВЛЕННІ

Статтю присвячено проблемі вияву диференційних ознак "місце і спосіб творення" та "участь голосових зв'язок" німецької приголосної фонемі /r/ у спонтанному мовленні. Автором описано, яка із диференційних ознак приголосного залишається стабільною і які модифікаційні процеси притаманні її алофонам.

Ключові слова: диференційна ознака, місце і спосіб творення, участь голосових зв'язок, модифікація, вокалізація, елізія.

Вияв диференційних ознак німецької приголосної фонемі /r/ становить наукову проблему, яку ще не вирішили вітчизняні та зарубіжні науковці [16, 11, 15]. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю визначити ступінь стабільності вияву розрізнявальних ознак приголосної фонемі /r/ і варіативності її алофонів у сильній та слабкій позиціях у спонтанному мовленні (СМ).

Німецький приголосний [r] вважають найскладнішим звуком німецької мови [7, с. 112]. Сучасні дослідження реалізації приголосної /r/ у підготовленому та спонтанному мовленні виявляють цілу низку різних факультативних консонантних та вокалізованих варіантів, що свідчить про її особливий фонологічний статус. Артикуляція приголосного [r] у стандарті вимови допускає появу таких рівноправних варіантів, як задньоязиковий фрикативний дзвінкий [ʀ] або його глухий корелят [ʀ̥] (також [ʁ]); увулярний дрижачий [R]; передньоязиковий дрижачий вібрант [r] та вокалізований [e] [5, с. 78; 15]. Встановлено, що щілинний [ʀ] ([ʁ]) став провідним варіантом норми, а увулярний [R] та передньоязиковий [r] внаслідок послаблення інтенсивності перейшли до розряду тих, які зникають із системи приголосних фонем німецької мови. Консонантна реалізація приголосної фонемі /r/ наявна лише перед голосними та в інтервокальній позиції, а в інших випадках з'являється вокалізований [e], який може бути і складовим, і нескладовим.

Мета дослідження – розглянути функціонування алофонів фонемі /r/ у мовленні дикторів Німеччини в ретроспективі, встановити набір алофонів фонемі /r/ у німецькій мові та схарактеризувати ступінь стабільності вияву розрізнявальних ознак німецької фонемі /r/. Відомо, що алофонам зазначеної фонемі властиве скорочення кількості коливальних рухів артикуляційних органів до одного коливального руху, перехід приголосного у вузький щілинний майже до наступної вокалізації і повної асиміляції [1]. На думку науковців, наразі кількість варіантів ареального варіювання фонемі /r/ становить 13 варіантів, а найбільше варіювання характерне для швейцарського регіону, де серед 10 варіантів вимови фонемі /r/ наявні консонантні вібранти та фрикативні, а також їхні асимільовані форми. Спостерігають очевидну тенденцію до фрикатизації консонантних r-алофонів у превокальній позиції та їхню вокалізацію в будь-якій поствокальній позиції. Згідно з дослідженням австрійського фонетиста Д. Клааса в австрійському варіанті німецької мови нараховують понад 30 алофонів фонемі /r/ [там само]. Вибір того чи іншого варіанту залежить від позиції в слові, ареальних та соціальних чинників, а також зумовлений артикуляційними навичками мовця. Вартим уваги є підхід Й. Бруннер, яка досліджує акустичну та артикуляторну залежність